

TÜRKİYƏNİN İSTİQLAL HƏRBİNDƏ NƏRİMAN NƏRİMANOVUN ROLU

Məmmədov Xəqani Məmməd oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
prof.khaqani.mammadov@gmail.com

Açar sözlər: *Azərbaycan Sovet Hökuməti, Türkiyə Cümhuriyyəti, Nəriman Nərimanov, Mustafa Kamal, siyasi münasibətlər, iqtisadi əlaqələr, qardaş köməyi, qızıl pul, neft, neft məhsulları.*

Sovet işğalının ilk illərində Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri yeni, daha yüksək səviyyədə inkişaf edirdi. Hər iki ölkədə diplomatik nümayəndəliklər yaradıldı. Nəriman Nərimanov Türkiyə ilə Sovet Rusiyası arasında əlaqələrin yaradılmasında və inkişafında böyük rol oynadı. Moskva və Qars müqavilələrinin imzalanması hər iki ölkənin diplomatik uğuru oldu.

Türkiyənin istiqlal mübarizəsində Nəriman Nərimanov qardaş ölkəyə hərtərəfli dəstək oldu, ona təmənnəsiz qızıl pul, neftvə neft məhsulları ilə yardım göstərdi. Bu köməyin Türkiyənin milli azadlıq hərəkətində əldə etdiyi böyük qələbədə çox mühüm rolu oldu.

НАРИМАН НАРИМАНОВ И ЕГО РОЛЬ В БОРЬБЕ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Мамедов Хагани Мамед оглы

Ключевые слова: *Азербайджанский ССР, Турецкая Республика, Нариман Нариманов, Мустафа Кемаль, политические и экономические отношения, помощь братьям, золотые монеты, нефть, нефтепродукты.*

В первые годы советизации Азербайджана в обеих странах были созданы дипломатические миссии. Азербайджанская ССР успешно опосредовала установление и развитие отношений между Турцией и Советской Россией. Подписание Московского и Карского соглашений было дипломатическим успехом обеих стран.

В борьбе за независимость Турецкого народа Азербайджанские турки поддерживали братскую страну, бескорыстно предоставляя им

золото, нефть и нефтепродукты. Эта помощь сыграла решающую роль в великой победе национально-освободительного движения Турции.

NARIMAN NARIMANOV AND HIS ROLE IN THE STRUGGLE FOR THE INDEPENDENCE OF THE TURKISH REPUBLIC

Mammadov Khagani Mammad

Keywords: *Azerbaijan Soviet Government, Turkish Republic, Nariman Narimanov, Mustafa Kemal, political relations, economic relations, brother assistance, gold money, oil, oil products.*

In the early years of the Soviet occupation, the Azerbaijani-Turkish relations were developed at a new, higher level. Diplomatic missions were established in both countries. Azerbaijan successfully mediated the establishment and development of relations between Turkey and Soviet Russia. The signing of the Moscow and Kars agreements was the diplomatic success of both countries.

Azerbaijanian turks have been providing comprehensive support to the brotherly country in the Turkish Independence War. They helped them with gold money, oil and other oils products. This aid played a crucial role in the great victory of Turkey's national liberation movement.

1920-ci il aprel ayının 27-də Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində kommunistlərin üsyanı baş verdi. Üsyançı dəstələri şəhərdə və onun ətrafında ən mühüm obyektlərlə keçirdilər. Bakı qarnizonu və Xəzər Hərbi Donanması Azərbaycan İnqilab Komitəsinin tərəfinə keçdi. Azərbaycanda olan Türkiyə hərbi xidmətçiləri və kommunistlərinin köməyi ilə həyata keçirilmiş üsyan nəticəsində bir çox mühüm obyektlər, o cümlədən dəmiryol vağzal tutuldu, şəhərin hərbi qubernatoru M.Q. Tlexas həbs edildi. Türkiyə zabitləri və əsgərləri hökumətin Bakını tərk etmək cəhdinin qarşısını aldı [1;565].

Aprelin 27-də H. Sultanov başda olmaqla kommunistlərin nümayəndə heyəti hakimiyyəti kommunistlərə təslim etmək barədə ultimatumu parlamente təqdim etdi. "Müsavat" partiyasının parlament fraksiyası Azərbaycanın müstəqilliyinin saxlanacağı təqdirdə kommunistlərin ultimatumunu qəbul etmək haqqında çoxluğun fikrini qəbul etməyə məcbur oldu. Beləliklə, 1920-ci il aprelin 27-də parlament hakimiyyətin Azərbaycan İnqilab Komitəsinə verilməsi haqqında qərar qəbul etdi.

Sovetləşmənin ilk dövrlərindən başlayaraq Azərbaycan SSR XKS-nin sədri Nəriman Nərimanovun və Türkiyə Milli Hərəkətinin rəhbəri Mustafa Kamalın birgə söyləri nəticəsində Azərbaycan ilə Türkiyə arasında siyasi, humanitar və iqtisadi sahələrdə əlaqələrin inkişafında yeni dövr başlandı. Türkiyənin Şərqi cəbhəsinin komandanı Kazım Karabəkir paşa 21 iyul 1920-ci ildə TBMM sədri Mustafa Kamal paşaya göndərdiyi şifrəli teleqramda Bakıda səfirlik açılmasını istədi. TBMM Memduh Şövkət bəyi Azərbaycana diplomatik nümayəndə kimi göndərdi və onun etimadnaməsi 15 avqust 1920-ci il tarixində imzalandı. Bu, TBMM-nin xaricdəki ilk təmsilçiliyi olması baxımından da son dərəcə əhəmiyyətli idi [8; 275]. Azərbaycan Sovet Hökuməti 1921-ci ilin iyun ayında İbrahim Əbilovu Ankara hökuməti yanında səlahiyyətli nümayəndə təyin etdi. Qafqaz Bürosu Azərbaycanın Ankaradakı nümayəndəliyinin Türkiyəyə gəlməsi üçün üç min türk lirəsi ayırdı [7; 76-77]. İ. Əbilov 22 oktyabr 1921-ci ildə etimadnaməsini TBMM-nin sədri Mustafa Kamala təqdim edərkən çıxışında dedi: "...Azərbaycan türkləri bir vücut kimi türk xalqının şadlığını öz şadlığı və mətəmini öz mətəmi bilərək son qətrə qanları qalıncaya qədər Türkiyənin və bütün Şərqi məzlumlarının xilas olması üçün əziz övladlarını qurban verməkdən vaz keçməzlər." [3; 28].

Mustafa Kamal da İ. Əbilovun çıxışına eyni səmimiyyətlə cavab verərək bu tarixi sözləri söylədi: "Azərbaycan türklərinin dərdləri öz dərdlərimiz və sevincləri öz sevinclərimiz olduğu üçün onların muradlarına nail olmaları, hür və müstəqil olaraq yaşamaları bizi pək ziyadə sevindirir" [6; 86].

1921-ci il noyabrın 15-də Azərbaycan nümayəndəliyinin binası üzərində Azərbaycan SSR-nin dövlət bayrağı ilk dəfə Mustafa Kamal paşa tərəfindən qaldırıldı. Mustafa Kamal paşa burada etdiyi tarixi çıxışında demişdir: "Azərbaycan bayrağının Türkiyə bayrağının yanında, Türkiyə səmasında dalğalanmasını görmək, bütün millətimiz üçün böyük bir bayramdır. Bizə belə böyük bir bayram yaşatdığınıza görə səmimi təşəkkürümü təkrar edəlim" [3; 98].

N. Nərimanov Aprel işğalından sonra Azərbaycanda həbs edilən 50 nəfər türk zabiti və əsgərinin [8; 151-153] tezliklə azad edilməsi və ingilislər tərəfindən Maltaya sürgün edilmiş kamalçıların Bakıda həbs edilmiş 72 nəfər ingilis diplomatı və hərbiçisi ilə dəyişdirilməsi üçün böyük səy göstərirdi [2; 61]. Azərbaycan SSR XXİK M. D. Hüseyinov 1920-ci il avqustun 29-da RSFSR-in Tiflisdəki səlahiyyətli nümayəndəsi S. M. Kirova göndərdiyi teleqramda Bakıda həbs edilmiş ingilisləri Maltada sürgündə saxlanılan kamalçılarla dəyişməyə Azərbaycan hökumətinin razı olduğunu bildirirdi [7; 78]. N. Nərimanov noyabr ayının 5-də Tiflisə M. D. Hüseyinova göndərdiyi teleqramda yazırdı: "Bu gündən ingilis hərbi əsirləri Azərbaycanın Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliyinin sərəncamına göndərilir. Orada bu şəxslər Gürcüstandakı ingilis və fransız nümayəndəliyinə təhvil verilməlidir". Uzun sürən mübahisələr və

müzakirələrdən sonra N.Nərimanovun qətiyyətli tələbləri nəticəsində Bakıda həbs edilmiş 50 nəfər türkiyəli zabıt və əsgər azad edildi[7; 62].

Azərbaycanla Türkiyə arasındakı siyasi əlaqələrin inkişafının bir mühüm cəhəti də N.Nərimanovun sovet rəhbərləri ilə görüşmək istəyən TBMM heyətinə yardım etməsi idi. 1921-ci ilin fevral ayında TBMM Eli Fuat Cebesoy, Yusif Kamal və Rza Nurdan ibarət nümayəndə heyətini Sovet Rusiyası rəhbərləri ilə görüşmək və müqavilə bağlamaq üçün Moskvaya göndərdi. Mustafa Kamal paşa nümayəndə heyətinə əvvəlcə Bakıya gedib Nəriman Nərimanov ilə görüşməyi tövsiyə etdi. Görüş zamanı N.Nərimanov Türkiyə nümayəndə heyətinə bəzi tövsiyələr verdi. O,bildirdi ki, Şərqi siyasətində ardıcıl səhvlərə yol verən və erməni daşnaklarının Azərbaycana və Türkiyəyə daimi ərazi iddialarını müdafiə edən G.Çiçerin nümayəndə heyəti üçün problemlər yaratmağa çalışacaqdır. O, V.İ.Leninlə görüşməyi vacib hesab edirdi.Əgər bu mümkün olmasa, İ.V.Stalinin onlara yardım edə biləcəyini söyləyirdi. N.Nərimanov nümayəndə heyəti ilə görüşdükdən sonra V.İ.Leninə bu xüsusda məktub yazdığı və nümayəndə heyəti ilə birlikdə Azərbaycan SSR-in Sovet Rusiyasında fəvqəladə və səlahiyyətli nümayəndəsi Behbud Şahtaxtinskini də Moskvaya göndərməyi qərara aldı. Məktubda yazılırdı ki, G.Çiçerin ermənilərin söylədiklərinə daha çox inanır, “Biz nəyin bahasına olursa-olsun, türklərlə sağlam bir müqavilə bağlamalıyıq” [11; 104].

G.Çiçerinin kəskin müqavimətinə baxmayaraq, 1921-ci il mart ayının 16-da Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında “Dostluq və qardaşlıq haqqında” müqavilə imzalandı. Bu müqavilənin 3-cü maddəsinə əsasən Naxçıvan vilayəti “Azərbaycanın qəyyumluğu (protektoratı) altında muxtar ərazi olurdu, bu şərtlə ki, Azərbaycan bu qəyyumluğu başqa dövlətə güzəştə getməyəcəkdir”[8; 305].Müqaviləyə görə,Türkiyə Batumun Gürcüstana güzəştəgedilməsi istisna olmaqla, 23.6 min km² ərazisi,572 min əhalisi olan torpaqları özünə qayıtdı. Qafqazda 1829-cu ilin sərhədlərini bərpa etdi [8; 369].

Azərbaycanın maraqları, Türkiyənin təhlükəsizliyi baxımından Naxçıvan məsələsinin ədalətli həlli Moskva konfransında türk diplomatiyasının və N.Nərimanovun böyük qələbəsi idi. Bu qələbədə Azərbaycan diplomatiyasının da böyük rolu var idi.Azərbaycan SSR-in xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynov Türkiyənin Bakıdakı diplomatik nümayəndəsi Memduh Şövkət bəyə, Şərqi Cəbhəsinin komandanı Kazım Qarabəkir paşaya göndərdiyi teleqramda Moskva müqaviləsini yüksək qiymətləndirir və Sovet Azərbaycanı hökumətinin inqilabi Türkiyəyə ilk yardımını kimi, Bakı-Tiflis-Qars marşrutu ilə 30 vaqon neft, 2 vaqon benzin və 8 vaqon kerosin göndərildiyini bildirirdi [8; 370].

Azərbaycanla Türkiyə arasında siyasi əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında 1921-ci il oktyabr ayının 13-də Rusiyanın iştirakı ilə imzalanmış Qars müqaviləsində özünü bir

daha parlaq surətdə göstərdi. Müqavilənin beşinci maddəsinə görə, “Türkiyə hökuməti, Azərbaycan və Ermənistan respublikaları müqavilənin III əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsi haqqında razılığa gəlirdilər” [10; 441].

Qars müqaviləsi Naxçıvanın Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olmasını bir daha təsdiq etdi, Türkiyənin daxili və beynəlxalq vəziyyətini xeyli möhkəmləndirdi. Mustafa Kamal paşanın dediyi kimi, “Bu müqavilə ilə Şərqdə hüquqi şəkil alan indiki vəziyyətimiz Sevr müqaviləsinin tətbiqinin qeyri-mümkün olduğunu göstərən reallıqlardan biridir... Erməni məsələsi deyilən məsələ Qars müqaviləsi ilə ən doğru həllini tapmışdır” [10; 309].

Azərbaycan Sovet Respublikası TBMM hökuməti ilə bir-birini müstəqil dövlətlər kimi qəbul etmiş, qarşılıqlı əlaqələrini iki müstəqil dövlət arasındakı münasibətlər səviyyəsində qurmuşdur. Türkiyə Cümhuriyyəti N.Nərimanovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Sovet Hökumətinin Sovet Rusiyasının işğalına məruz qalmaması üçün siyasi iradə göstərməyə çalışmış, lakin o dövrün beynəlxalq şərtləri, Sovet Rusiyasının işğalçılıq siyasəti, Azərbaycanın və Türkiyənin daxili siyasi vəziyyətlərinin sabit olmaması və s. səbəblərdən Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi yalnız kağız üzərində mövcud olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti iqtisadi çətinliklərə və ciddi maliyyə sıxıntılarına olmasına baxmayaraq, türk xalqının milli mübarizəsinə hər vasitə ilə maddi yardım göstərməyə çalışırdı. Azərbaycan hökuməti Kazım Qarabəkirpaşa vasitəsi ilə Təmsilçilik Heyətinə çatdırmaq üçün göndərdiyi şifrəli teleqramda Anadoludakı Milli Mübarizəyə hər cür yardıma hazır olduğunu bildirmişdir. 1919-cu ildə AXC-nin baş naziri Nəsim bəy Yusifbəyli 1,5 milyon fransız frankı miqdarında pul yardımını göstərən çek və neft qəbzlərini imzalayaraq, Türkiyə Milli Mübarizə rəhbərlərinə təhvil vermişdir [3; 15].

Mustafa Kamal paşa 1921-ci il may ayının 18-də TBMM-nin Bakı təmsilçisi Memduh Şövkət bəyə yazdığı məktubunda “İnqilabdan əvvəl hökumət (yəni Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti-X.M.) Mir Yusif Vəzirov vasitəsi ilə müxtəlif çeklərlə bir milyon frank həvalə etmiş, bundan başqa da bir miqdar pul göndərmişdi”-deyərək, həmin məbləğin bir qisminin əllərinə çatdığını, ancaq bir milyon frank (qızıl) dəyərində yardımın, AXC süqut etdiyindən, göndərilmədiyini bildirir, ondan həmin pulun Azərbaycan hökuməti (Azərbaycan Sovet Hökuməti-X.M.) xəzinəsi tərəfindən ödənilməsi üçün çalışmasını istəyirdi [3; 15].

Azərbaycan Sovet Hökumətinin sədri Nəriman Nərimanov Mustafa Kamal paşanın həmin xahişini yerinə yetirmiş, qeyd olunan məbləğin Türkiyəyə göndərilməsinə sərəncam vermişdir. Mustafa Kamal 1921-ci il 16 noyabr tarixində yazdığı başqa bir məktubda “Azərbaycan hökumətinin (Azərbaycan SSR-nin-X.M.) dəstəyi ilə bağlı hərəkəti- insaniyyəsinə təşəkkür

edirəm. Bu təşəkkürümün, surət-i münasibədə çatdırılmasını rica edirəm”-deyərək, AXC hökuməti dövründə vəd edilmiş bir milyon qızıl dəyərində yardımın ödənilməsinə görə təşəkkürünü bildirmişdir [3; 16].

Azərbaycan sovetləşdirildikdən sonra Nəriman Nərimanovun sədrlik etdiyi Sovet Hökuməti ilə TBMMarasında iqtisadi münasibətlər keyfiyyətə yeni, daha yüksək səviyyədə inkişaf etməyə başladı. Sovet Rusiyasından göndərilən yardımlar Azərbaycan vasitəsi ilə Türkiyəyə çatdırılmağa başladı. Türküstan türkləri tərəfindən əldə edilən və Rusiya vasitəsilə Anadoluya göndərilən 10 milyon qızıl pul Azərbaycan vasitəsilə Anadoluya çatdırılmışdı [6; 117]. TBMMadından Moskvaya Sovet Rusiyası rəhbərləri ilə görüşməyə gedən Xəlil paşa tərəfindən gətirilən üç sandıq-100 min lirə dəyərində külçə qızıl da Azərbaycan vasitəsilə TBMM hökumətinə təhvil verilmişdi [3; 35].

Antanta dövlətlərinin təcavüzünə məruz qalan, ağır iqtisadi, maliyyə, silah və hərbi sursat təminatı cəhətdən böyük çətinliklər yaşayan TBMM hökuməti ilk yardım istəniləcək ölkə olaraq Azərbaycana müraciət etdi. Mustafa Kamalın 1920-ci il may ayının 3-də 15-ci Kolordu Komandanı Kazım Qarabəkir paşaya göndərdiyi şifrəli teleqramda deyilirdi: “Əldə beş para olmadığı zati-alilərinizə məlumdur. İndilik daxildə bir mənbə də tapılmayı. Başqa tərəfdən təmin edilincəyə qədər Azərbaycan hökumətindən azami miqdarda istiqraz aktı imkanınının araşdırılmasını və təmin buyurulmasını rica edirəm” [6; 88].

Azərbaycan Sovet hökuməti TBMM-nin bu müraciətinə cavab olaraq Türkiyənin qurtuluş mübarizəsi ərzində ən çox ehtiyac duyulan məhsullardan benzin, mazut, kerosin və maye qazı ilə yardımlar etmişdir. 1921-ci ilin may ayında Nəriman Nərimanovun xüsusi əmrinə əsasən Azərbaycan hökuməti Türkiyəyə 62 vaqon neft məhsulları göndərdi. Həmin ayda M.D.Hüseynov TBMM hökumətinə göndərdiyi məktubda “Bundan sonra Azərbaycan Hökuməti qardaş Türk xalqına yürütdüyü istiqlal savaşı müddətində hər ay 62 vaqon benzin və 3 vaqon kerosin göndərməyi öz üzərinə götürür”-deyə yazırdı [3; 37].

Aylıq təhhiüdlərin göndərilməsindən əlavə olaraq 1922-ci ildə Azərbaycan Hökuməti Batum yolu ilə Türkiyə Cümhuriyyətinə 9000 tondan çox kerosin və 350 ton benzin göndərmişdir [5; 312].

Mustafa Kamal paşa 1921-ci ilin mart ayının 17-də Nəriman Nərimanova bir məktub göndərərək maliyyə yardımı istəmişdir. Nəriman Nərimanov bəzi xalq komissarlarının kəskin etirazlarına baxmayaraq, bu istəyə müsbət cavab vermiş və Ankaraya 500 kq qızıl göndərmişdir [6; 117].

N.Nərimanov həmçinin Azərbaycanda onun sərəncamında olan rus silahlarının da Türkiyəyə göndərilməsinə nail olmuşdur. Azərbaycan Hökuməti ermənilərin törətdiyi soyqırımı nəticəsində Türkiyənin şərq əyalətlərində yetim və kimsəsiz qalmış uşaqlar üçün də maddi yardımlar göstərmişdir. Kazım Qarabəkir paşanın Türkiyənin Milli Müdafiə Nazirliyinə ünvanladığı 1920-ci il

1 dekabr tarixli məktubunda yazılırdı ki, Azərbaycan Sovet Hökuməti Gümrüdə bu məqsədlə Türkiyəyə 500 ədəd 100-lük Osmanlı qızılı hədiyyə etmişdir[3; 38].

Türkiyənin istiqlal mübarizəsində Azərbaycan hökumətinin, xüsusilə də onun sədri Nəriman Nərimanovun bir çox çətinliklərə və ciddi maneələrə baxmayaraq böyük səyləri nəticəsində Türkiyənin istiqlal mübarizəsində göstərdiyi qardaş köməyi öz bəhrəsini tezliklə verdi. Türkiyə Cümhuriyyəti istiqlal mübarizəsi dövründə heç bir neft məhsulları sızıntısı çəkmədi.

Mustafa Kamal paşa göstərilən yardım üçün xüsusi məktub vasitəsi ilə Nəriman Nərimanova təşəkkür etmiş, imkan olanda həmin borcu qaytaracağını bildirmişdir. Lakin N.Nərimanov 23 mart 1921-ci il tarixində Mustafa Kamala yazdığı cavab məktubunda Azərbaycan xalqının qardaş türk xalqına göstərdiyi yardımların, qardaş köməyinin təmənnəsiz olduğunu bildirərək, “Paşam, türk millətində bir ənənə vardır; qardaş qardaşa borc verməz, qardaş hər durumda qardaşının əlindən tutar...Bu gün sizin üçün etməyə çalışdığımız bir qardaşın, öz qardaşına etdiyindən başqa bir şey deyildir” deyərək təvəzökarlıqla cavab vermişdir.

Nəriman Nərimanov Azərbaycan Sovet Hökumətinin sədri olduğu iki il ərzində Sovet Rusiyasına bağlı olmasına baxmayaraq, müstəqil bir dövlətin başçısı kimi hərəkət edərək, Türkiyə ilə olan əlaqələrin daha yüksək səviyyəyə qalxmasına çalışmış, çox çətin vəziyyətdə olan Anadoludakı türk qardaşlarına dövlətinin bütün imkanlarını səfərbər edərək əlindən gələni yardım kimi heç kimdən çəkinmədən etmişdir. Sovet Rusiyası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında münasibətlərin yaradılması və yüksək səviyyəyə çatdırılması üçün V.İ.Lenin başda olmaqla Sovet rəhbərləri üzərində olan nüfuzundan bacarıqla istifadə etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərə qədər Türkiyə tarixşünaslığında Azərbaycan türklərinin Türkiyənin İstiqlal mübarizəsinə göstərdiyi qardaşlıq yardımı yalnız Sovet Rusiyasının yardımı kimi anlaşılmışdır. Lakin tarixi faktlar, arxiv sənədləri sübut edir ki, Türkiyəyə ən çox qardaşlıq yardımı göstərən Azərbaycan türkləri, Azərbaycan Sovet Hökumətinin sədri Nəriman Nərimanov olmuşdur.

Beləliklə, Sovet işğalının ilkin mərhələsində Nəriman Nərimanovun qəti iradəsi və səyləri nəticəsində Azərbaycan SSR ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında əlaqələr yüksək səviyyədə inkişaf etdirilmiş, siyasi, iqtisadi, hərbi və digər sahələrdə strateji partnyorluq səviyyəsinə qaldırılmış, Azərbaycan türklərinin Anadolu türklərinə hərtərəfli maliyyə-iqtisadi, neft və neft məhsulları ilə yardımlar göstərməsi Türkiyə Cümhuriyyətinin Antanta dövlətlərinə qarşı istiqlal mübarizəsində qələbəsində mühüm rol oynamışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 7cilddə. V c., Bakı, Elm, 2008.səh.565.
2. Avşar. A. Türkiyənin İstiqlal müharibəsində Azərbaycan türkləri. Bakı, AzAtaM, 2007.
3. Avşar. A. Azərbaycan yazıları. Qismət, Bakı, 2006.
4. Adıgüzel H.. Neriman Nerimanov. Hayatı və mücadelesi, “İleri”, İstanbul, 2004.
5. Adıgüzel. H. Atatürk, Nerimanov və kurtuluş savaşımız. İstanbul, 2006.
6. Dokumentı vneşney politiki SSSR. T.III. M., Politizdat, 1959.
7. Qasımov. M. Azərbaycan-Türkiyə diplomatik-siyasi əlaqələri. Bakı, Mütərcim, 1998.
8. Həsənli C. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti.(1920-1939). Bakı, “Adiloğlu” , 2012.
9. Məmmədov X. Azərbaycan milli hərəkatı, (1875-1918-ci illər). Bakı, Sabah, 1996.
10. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1996.
11. Neriman Nerimanov. Mektuplar, “İleri”, İstanbul, 2005.